

Schilderijtentoonstelling - Modest Moessorgski (1839-1881)

De componist Modest Moessorgski (1839-1881) bezocht in 1874 een herdenkingstentoonstelling over Hartman die dat jaar was overleden. Moessorgski kwam op het idee de indrukken van de tentoonstelling in muziek om te zetten. Het werd een rijk gevarieerd werk en een van de meest spraakmakende pianocomposities van de negentiende eeuw. Mede door de bewerking voor symfonieorkest (1922) door de Fransman Maurice Ravel (1875 – 1937) werd de Schilderijtentoonstelling een grote klassieke hit.

Moesorgski's bezoek aan de tentoonstelling moet heel inspirerend zijn geweest, want zelf zei hij daarover: "Kant en klare klanken en ideeën komen op me af. Ik heb er zoveel opgeslokt, dat ik bijna barst en je kunt mijn fysionomie in de tussenspelen herkennen." Maar naarmate de compositie vorderde, is het duidelijk, dat de schilderijen de overhand krijgen. Na vier keer verdwijnen de promenades schijnbaar om te worden vervangen door vaak schrille contrasten van de snel opeenvolgende beelden. Het slot van het werk is vol tegenstellingen tussen achtereenvolgens het dreigende, het sinistere en het bizarre. Daarna komt dus die triomfantelijke viering van de creatieve geest van zijn gestorven vriend in de monumentale "Poort", waarin het promenadethema ook nog even terugkomt: de koraalmelodie, waarop deze finale is gebaseerd, is de apotheose van de inleiding.

Vermoedelijk is dit werk het meest bewerkte pianowerk aller tijden. Naast verschillende orkestraties voor symfonieorkest zijn er versies voor onder andere piano met strijkkwartet, jazzorkest, rockgroepen (harmonie- en fanfareorkesten, synthesizers (de Japanse artiest Tomita), en soloarrangementen voor orgel, klavecimbel en gitaar.

Niet alle bewerkingen zijn compleet: bewerkers lieten van het oorspronkelijke werk - in 16 deeltjes - van Moessorgski sommige delen weg. In de orkestratie van Ravel ontbreekt een van de *promenades* en Leopold Stokowski liet de delen *Tuileries* en *Limoges* weg.

De versie die door het Oudledenorkest in 2023 wordt uitgevoerd in de orkestratie van Leopold Stokowski met de zware, sterk Russische klankkleur en uitgebreide orkestbezetting.

Stokowski's orkestratie is als volgt: 4 fluiten; 4 hobo's; 4 klarinetten; 4 fagotten; 8 hoorns; 4 trompetten; 4 trombones; 1 tuba; 2 paar pauken, slagwerk (kleine trommel, bekkens, triangel, grote trom); 1 celesta, 1 orgel, 2 harpen en strijkers.

Stokowski vond de orkestratie van Ravel "te Gallisch" en gebaseerd op de verkeerde pianoversie: die van Rimski-Korsakov. Hij zocht naar het stugge "Moessorgski-geluid" en zijn reactie op Ravels versie, in 1939, was er één waarbij vooral de diepste regionen van het orkestapparaat worden verkend. Volgens Stokowski was dit gelijk aan een "Russische klank". Daarom liet Stokowski ook de twee deeltjes die hem zoveel aan het Franse idioom deden denken, vervallen. Simpel daardoor voorkwam hij dat hij iets luchtigs moest orkestreren.

In deze orkestratie horen we, vooral in de *Promenades* en het deel *Catacombae* de zo sterk door Stokowski nagestreefde strijkersklank: mysterieus, ietwat zwelgend - maar nooit 'vet' - en toch strak gespeeld. Vooral in het deel *Het oude kasteel* is de interpretatie van Ravel (de melodie gaat bij hem naar de nogal aan Parijs herinnerende klank van de altsaxofoon) sterk verschillend van die van Stokowski. Hij geeft de melodie aan de meer met Rusland te associëren Engelse hoorn. Acht unisono spelende hoorns in *Bydlo* doen de Russische associatie nog meer opvlammen en de finale wordt effectvol uitgespeeld met sterk dramatisch aanzettend zwaar koper - ondersteund door de contrabassen - en een orgel.

Toelichting bij de (oorspronkelijke) delen van de Schilderijtentoonstelling.

De promenade

De verschillende delen worden afgewisseld door een thema dat *Promenade* heet en waarmee wordt uitgedrukt hoe men langzaam naar het volgende schilderij kuiert. De verschillende promenades zijn variaties op hetzelfde thema, dat ook in twee andere delen (*Cum mortuis in lingua mortua* en *De poort van Kiev*) terugkomt. Het metrum van het promenade-thema is heel onregelmatig:

Van de 16 delen hebben er 10 betrekking op de schilderijen.

1. *Promenade*

De wandelingen tussen de schilderijen zijn gebaseerd op een Russisch thema, *in modo russo*. De *promenade* is als leidmotief gebruikt en geeft eenheid aan de serie losse stukken.

2. *Gnomus*

Een kreupele gnom die grotesk loopt. De titel verwijst naar een tekening van een notenkraaker die uitgesneden is in de vorm van een gnom. De noot wordt gekraakt in een kop met twee enorme kaken. De handvatten vormen zijn lange benen. De gnom heeft geen torso. De muziek is luguber, macaber met een slingerend ritme, dat de onhandige looppas van de gnom op de handvat-benen symboliseert.

3. *Promenade*

4. *Il vecchio castello*

Een oud kasteel waar 's nachts een minstreel een lied zingt. Maurice Ravel gebruikte in zijn orkestratie uit 1922 een saxofoon voor de solostem, iets wat opzienbarend is, omdat de saxofoon in 1874 – een nog relatief jong instrument – nog geen deel uitmaakte van het symfonieorkest in die tijd. De begeleiding is sober in monotone kwinten, en symboliseert de draailier van de minstreel. Niet duidelijk wordt of het lied van de minstreel Italiaans of Russisch is.

5. *Promenade*
6. *Tuileries*

De geluiden van de spelende kinderen in de tuinen klinken in de muziek door. Eerst hoort men de jongens, dan de meisjes. Het ritme suggereert hun voortdurende gekwebbel en spel. De Tuileries is tegenwoordig een park in Parijs, nabij de plek waar een paleis met dezelfde naam eerder met de grond gelijk werd gemaakt door revolutionairen.
7. *Bydło*

Het thema is hier de draaiende zware wielen van de Poolse ossenwagen. Een sterk geaccentueerde puls is hoorbaar in de muziek (naderbijkomend en weer verdwijnend in de verte). In de orkestversie van Ravel wordt het thema door een tuba vertolkt.
8. *Promenade*
9. *Ballet van de kuikens in de dop*

Een van de opvallendste stukken: het kuikenballet. Hier hoor je de kuikens in de dop een ballet uitvoeren. Dit deel heeft iets absurdistisch en komisch en klinkt niet bijzonder Russisch. Moessorgski noteerde *Scherzino* (een klein *scherzo*) boven het werk. Verder valt op dat in de orkestversie van Ravel de kuikens door klarinetten, fluiten en piccolo's worden gespeeld. In de pianoversie worden de kuikengeluiden met snelle en hoge voorslagjes voor staccato-akkoordjes vertolkt.
10. *Samuel Goldenberg en Schmuyle*

Een ruzie tussen een rijke en een arme Poolse jood (de namen zijn fictief). Een parodiestuk, waarin Joodse en Poolse thema's hoorbaar zijn.
11. *Promenade*

Ontbreekt in Ravels orkestratie.
12. *Limoges, het marktplein (Limoges. Le marché (La grande nouvelle))*

In dit stuk zijn de ruziënde markt vrouwen te horen op het marktplein van het Zuid-Franse stadje Limoges.
13. *Catacombae (Sepulcrum Romanum)*

De catacomben van Parijs worden verkend met een lamp. De Latijnse titel slaat op het feit dat in de Parijse catacomben ook Romeinse graven liggen en als typisch 'romantisch' ideaal wordt de oudheid zo opgeroepen met duistere thematiek. De orkestversie van Ravel onderstreept dit duistere door de scherpe, maar donkere akkoorden uit te laten voeren door het lage koper en de contrabassen in te zetten. De hoge instrumenten en overige strijkers doen niet mee.
14. *Cum mortuis in lingua mortua*

De doden, de skeletten, worden aangesproken met de lingua mortua: met de dode taal. Dit is weer een stukje *promenade*, waarin de luisteraar namijmert over het vorige schilderij. Het is een ode aan de net overleden Hartmann. Een halo van hoge zachte tremolo-tonen omstraalt de donkere melodie.

15. *De hut op kippenpoten (Baba-Yaga)*

De hut van Baba-Yaga is een Russisch sprookje over een heks die in een hut op kippenpoten woont en die kinderen lokt om die op te eten. Het is in een "A-B-A"-vorm geschreven en gaat over in het slotdeel.

16. *De grote poort van Kiev*

De poort die Hartmann had getekend voor een wedstrijd. Dit is het langste werk in de cyclus en bevat de climax. De Grote Poort van Kiev was een architectonisch ontwerp van Hartmann, dat echter nooit is gerealiseerd: Als de poort gebouwd zou worden, zou hij meteen verzakken. Moessorgski verbeeldt een heilige processie met klaterende cimbalen, klokgelui (klokken ziet men veel weergegeven in Russische muziek) en zingende priesters. Naast het *promenadethema* verschijnen twee Russische melodieën: een krachtige en een zachte hymne-achtige. Het einde klinkt groots en vol en onderstreept de Russische trots.

Wist u datjes :

- De muziek uit het deel *Bydło*, de Poolse wagen met enorme wielen, getrokken door 2 ossen, is veelvuldig geïmiteerd. De Engelse componist Edward Elgar deed dit in zijn *Nursery Suite* (1931) in het deeltje *The Wagon Passes*.
- Het stuk leek voorbestemd om omgewerkt te worden tot een symfonie, maar Moessorgski kon dat zelf niet meer uitvoeren. Er zijn een aantal pogingen hiertoe ondernomen, onder meer door Nikolaj Rimski-Korsakov en Alexander Glazoenov, maar dezen slaagden er niet in het eigene van Moessorgski te bewaren.
- In 1972 maakte de rockband Emerson, Lake & Palmer een bewerking onder de naam *Pictures at an Exhibition*.
- Van Nederlandse bodem is een bewerking voor slagwerk, piano, celesta en harp door Henk de Vlieger.
- In 2002 voltooide de solocellist Ilkka Pälli van het Lahti Symfonieorkest, Finland een bewerking voor 6 cello's en 4 contrabassen van dit werk.^[1]
- De tien schilderijen van Hartmann zijn verloren gegaan.
- De muziek van het eerste gedeelte (Promenade) werd gebruikt als de openingsmuziek voor de Britse comedyserie *The New Statesman*. In de serie was het stuk ingekort en bewerkt door Alan Hawkshaw.
- Alexander van Eerdewijk (hoboïst en arrangeur) tekende rond 2015 voor een bewerking voor het kamermuziekensemble 'De Bezetting Speelt', dat bestaat uit 5 blazers en 5 strijkers. In 2017 zette het ensemble dit werk op cd.
- De beiaardier Wim Franken bewerkte de Schilderijentoonstelling voor beiaard en koperensemble.
- Moessorgski's Schilderijentoonstelling heeft zelfs artiesten uit de pop, rock en jazz geïnspireerd tot het maken van een eigen bewerking. Bijvoorbeeld een progrock-versie van Emerson, Lake & Palmer, een synthesizerversie van Isao Tomita en een jazzversie van de HR Big Band.